

השתקפות זהותם של ערביי ישראל בכינויים פרטיים המבוססים על העברית

מאת

נינה פינטו-אבקסיס והאני מוסא

הענקת כינויים היא פרקטיקה פולקלורית רווחת וחוצה דורות בתרבותם של ערביי ישראל. השימוש בכינויים פרטיים נועד להבליט את החוצים את קו הנורמה, ולסמן את הגבולות החברתיים והאידיאולוגיים שבהם היא מתקיימת. במאמרנו נבחן את פרקטיקת הכינוי כמשקפת זהות חברתית ותרבותית וכמשקפת מציאות חברתית ולשונית נתונה, בהתמקדות בתפקידיה של השפה העברית במתן הכינויים.¹

עבודת השדה שערכנו התקיימה בכפרים ובערים. כך בדקנו באופן אקראי כינויים באמצעות רשת של מידענים בכפרים תמרה, ג'דידה, מג'דל כרום, כפר יסף, כפר מנדא, דיר אל אסד ועוד, וכן בערים סכנין, נצרת ועכו, ובאזור המשולש: בכפר קרע ובאום-אל פחם. סטנלי ברנדס מציין כי הסביבה החברתית העיקרית שבה הרגל מתן הכינויים פורח הוא כפר בגודל בינוני שהיקף האוכלוסייה בו נע בין 500 ל-3000 תושבים.² ההרגל להעניק כינוי, היקבעותו של כינוי והישמרותו לאורך זמן מתקיימים באוכלוסייה הערבית בישראל בכפרים כמו בערים ואינם תלויים רק במרכיב הדמוגרפי ובהיקף האוכלוסייה אלא גם בהרכב הסגור והמבודד של אוכלוסייה זו וביחסים החברתיים האדוקים בין חבריה, באירועים המשותפים הרבים המתקיימים בחברה זו ובלכידותן של המשפחות. רשתות התקשורת הפנימיות

¹ אנו מבקשים להודות לפרופ' גלית חזן-זרוקם על שעודדה אותנו לשיתוף פעולה מחקרי ולביצוע המחקר. מחקר זה הוצג בהרצאה שניתנה בכנס הבין-אוניברסיטאי הכ"ח לחקר הפולקלור, שהתקיים בחודש יוני 2008 באוניברסיטת חיפה; אנו מודים לכל עמיתינו שנתנו דעתם על ההרצאה והאירו נקודות חשובות בדיון שהתקיים בעקבותיה. כמו כן אנו מבקשים להודות לאקדמיה ללשון הערבית בחיפה על המלגה הדו-שנתית שהעניקה לנו לקיום המחקר.

² S. H. Brandes, 'The Structural and Demographic Implication of Nicknames in Navanagal, Spain', *American Ethnologist* 2 (1975), pp. 139–148. לסקירה נרחבת של התאוריות הנוספות הקושרות בין כינויים לסביבה החברתית שהם ניתנו בה, ראו: נ' פינטו-אבקסיס, 'דפוסי הענקת כינויים בקרב יהודי טיטואן דוברי ההכתייה', לאדינאר 5 (2009), עמ' 91–93.

והצפופות, שבהן תלויה היווצרות הכינויים,³ מתקיימות בשתי צורות החיים כאחת: העירונית והכפרית. האוכלוסייה הערבית המתגוררת בעיר לא עברה תהליכי עיור מלאים והיא משמרת בסגנון החיים שלה יסודות מן החיים הכפריים.

הענקת כינויים מסמנת לידה חברתית, ממירה את השם ההורי וקושרת את הפרט המכונה לקולקטיב החברתי. פונקציות אלה משתקפות לא רק בפולקלור היום־יומי של הקבוצה האתנית הערבית בישראל, אלא גם בתוצרי תרבות אחרים, כמו סיפורת פרי עטם של סופרים פלסטינים, המבססים את הדמות המרכזית ביצירותיהם על כינוי ולא על שם פרטי שאותו מעניק המחבר. עיצוב הדמות באמצעות הכינוי ממחיש את שכחותה וחיבתה של תופעה פולקלורית זו. כך למשל מבוסס סיפורו של אמיל חביבי 'אום אלדובביקה'⁴ על הכינוי המוענק לדמות המרכזית בו. משמעות המסמן רובביקה בשפה הערבית הוא אל טזעכן, מעין סמרטוטים וחפצים משומשים וישנים המדגישים את ההיחזקות בעבר, השייך למקום ולזמן הקודם לאירועים הלאומיים ב־1948 ולליצוגיו החומריים. ה'אל טזעכן' גם ממחיש את הקשר הבל יינתק מן המרחב שממנו הם נתבעים להינתק, קשר המגולם בדמות זו המייצגת את הקולקטיב. בספרו של עודה באשראת 'חוצות זתוניא' הדמויות מקבלות כינויים בעקבות מעמדן המשתנה. הדמות האלמונית, המגישה את מועמדותה לראשות הכפר הופכת בפי אשתו לכינוי הכבוד אל אוסתאד' (המורה) והיא עצמה, שנהגו לקרוא לה בשמה הפרטי היאם, מקבלת פן ממלכתי ומכובד המשתקף בכינויה החדש אום מאג'ד (אמו של מאג'ד, על שם בנה הבכור).⁵ בסיפורו של המשורר והסופר הפלסטיני מוחמד עלי טהא 'צאר אסמה פארס אבו ערב' (=שמו הפך להיות פארס אבו ערב; כלומר אביר אבי הערבים) מוצגת דמותו של צעיר שבכפרו כינוהו לאות ולזול פארס רתיבה על שם אמו, ולא על שם אביו כמקובל. עלי טהא מגולל את עלילת חייו של הגיבור לאחר הצטרפותו לשורות המפלגה הקומוניסטית, אז החל בפעילות פוליטית ענפה למען זכויות הערבים בארץ; הוא חילק מנשרים ועלונים בגנות הממשלה וקרא לפועלים להשיג את זכויותיהם ולהתנגד למדיניות הפקעת הקרקעות של השלטונות. לאחר ששוחרר מן המעצר בעוון חשד להמרדה והסתה שב לכפרו. אנשי הכפר קיבלו את פניו ברוב טקס ומאו זנחו את כינויו המשפיל ושובו לקרוא לו בשמו המקורי פארס אבו ערב, על שם אביו. רק מעשה

3 בארט עמד על כמה גורמים חברתיים שלדעתו הם מהותיים להרגל להעניק כינוי, ושקיומו של ההרגל תלוי בהם. ראו: R. Barrett, 'Village Modernization and Changing Nicknaming Practices in Northern Spain', *Journal of Anthropological Research* 34 (1978), pp. 92–108

4 הסיפור 'אום אלדובביקה' מאת אמיל חביבי פורסם בקובץ חיילים של מים, נ' ערידי (מתרגם), תל אביב תשמ"ח, עמ' 57–63.

5 ע' באשראת, חוצות זתוניא (נוסח עברי מאת המחבר בשיתוף מ' רון), תל אביב 2009, עמ' 11, 15.

חברת־פוליטי השיב לו את מעמדו והצדיק את זהותו המקורית. גם ברומן הידוע של אמיל חביבי 'האופסימיסט' מובאת דמותו של סעיד שהואשם בשיתוף פעולה בעצם הענקת הכינוי ראס אל חיש (=ראש השק). האטימולוגיה של הכינוי מבוססת על דמותו של אדם שתפקידו היה לזהות מסתננים או חשודים בפעילות עוינת; כשהביאו את החשוד למסדר הזיהוי נהגו לכסות את ראשו בשק כדי למנוע את זיהויו, והכינוי הפך למטונימיה למשתפי פעולה.⁶

הענקת כינוי בחברה הערבית היא הרגל נפוץ, והכינוי ממיר את השם באופן מוחלט ולא רק בנסיבות לא רשמיות. עדות לשכיחותם של הכינויים ולהיותם ממירי שם הן הומנות החתונה שהציגו בפנינו המידענים, הנשמרות בידם לצורך רישום סכום הכסף שהביאו לשמחתו של החתן. בהומנות עצמן מציינים המזמינים לצד שמם גם את כינויים (ראו נספח).

המאפיין העיקרי של הכינויים הנפוצים בקרב ערביי ישראל הוא שימוש בתבנית כינוי המקשרת בין הגבר לאביו או בין האישה לבנה, והמנציחה דפוסי חיים פטריארכליים (כמו למשל בכינוי אבו מוחמד, שניתן לאב ששם בנו הבכור הוא מוחמד, או אום מחמוד, שניתן לאמו של מחמוד). הענקת הכינוי לאב על שם הבן הבכור בחברה הערבית אינה נעשית עם הולדת הבן בדרך כלל אלא לאחר צבירת הגיסיון באבהות. במתן הכינוי יש משום כיבוד האב בפרט וכיבוד משפחתו בכלל; לאות זלזול, החברה נוהגת לעתים לחזור לשמו הפרטי של המכונה ולהתעלם מכינוי הכבוד האבהי שהוענק לו. אם לא נולדים בנים במשפחה ייקרא האב על שם בתו הבכורה, אך גם במקרה זה נוהגת החברה איפוק ולא מעניקה כינוי בצפותה להולדת בן במשפחה.⁷ תבנית הכינוי אבו x חדרה גם לשימושי הסלנג בכינויים בעברית (כגון בכינויי הטיפוסים אבו ארבע, המסמן מרכיבי משקפיים, או אבו עלי, שמסומנו בעברית הוא אדם בעל התנהגות מאיימת, ונאמר גם באירוניה, ובערבית משמעו אדם המנסה להשיג את מטרתו בכוח).⁸ והיא מגלמת את ההשפעות הלשוניות של הערבית על העברית, בעיקר בשימושים הלא רשמיים של השפה.

מעגלי זהות

זהותם העצמית של ערביי ישראל נקשרת בארבעה מעגלים של זהות, ולכולם השתקפות

6 א' חביבי, האופסימיסט: הכרוניקה המופלאה של היעלמות סעיד אבו אל־נחס אל־מתשאאל², א' שמאס (מתרגם), תל אביב 1995.

7 בעברית חדר לשימוש כינוי הטיפוס (Character-Type Appellations) אבו אל באנאת (אבי הבנות) לאב שנולדו לו רק בנות, ויש בו משום הנצחת האכזבה; כך נקרא גם סרט בכיכובו של שייקה אופיר (1973). מנהיג העם הפלסטיני יאסר ערפאת נודע גם בכינוי אבו עמאר שניתן לו לשם כבוד אף על פי שלא היו לו בנים.

8 ראו: ר' רחונטל, מילון הסלנג המקיף, ירושלים 2005, עמ' 3.

בכינויים שהוענקו לפרטים על ידי החברה:⁹

א. המרכיב הדתי, הנקשר בעיקר להשתייכות לדת האסלאם ולחוקיה – לדוגמה הכינוי אלח'אטיב, שמשמעו הדרשן.

ב. המרכיב הלאומי־ערבי, המתבסס על תחושת ההשתייכות ללאום הערבי והוא כולל תלבושת מסורתית, קיום מצוות האסלאם וקשרי משפחה – לדוגמה הכינוי דאר א־שריב, משפחת השתיין, האדם המרבה בשתיית אלכוהול. בחברה הערבית המסורתית מנהג שתיית האלכוהול לא היה מקובל והוא אף מנוגד לחוקי האסלאם.

ג. המרכיב האתני־פלסטיני, המתבסס על תחושת ההשתייכות של בני המיעוט הערבי לעם הפלסטיני. הקבוצה האתנית הפלסטינית היא קבוצה שהייתה מזוהה על ידי טריטוריה מיוחדת, צורת דיבור ורצף היסטורי. ההשתייכות אליה בנויה על בסיס גורל משותף. הזהות הפלסטינית נחלשה בעשרים השנים הראשונות לקיומה של מדינת ישראל אך התחזקה אחרי 1967 בגלל חידוש הקשר עם הערבים בשטחים. מרכיב זה בזהותם של ערביי ישראל משתקף בכינוי אבראהים אלעכי, אבראהים העכואי, שניתן לאדם שהתגורר בעכו ונישא לצעירה עכואית; וכן כינויים שניתנו לערבים בעת המנדט הבריטי על ארץ־ישראל ושמשקפים את נוכחותם וקיומם במרחב הישראלי, כגון: הכינוי שיח', שניתן כאות כבוד לתלמידים הבודדים שלמדו בבית הספר 'אלאחמדיה' בעכו בימי המנדט הבריטי; הכינוי דאר אלשאויש ניתן על שם הדרגה המשטרתית שקיבל המכונה בעת שירותו בעבור המנדט הבריטי (הכינוי מסמן את ביקורתה וכעסה של החברה על סיועו לשלטון המנדטורי, המסכן מנקודת ראותה את המשך כינון המרחב הפלסטיני העצמאי); דאר אלארנב (משפחת הארנב, כמטפורה לפחדנות), שניתן לאדם שחשש מעימותים בתקופה שקדמה להקמת המדינה; ופוקרא (עניים), למשפחת פליטים מ־1948 שהגיעו חסרי כול לאחד היישובים בצפון. בספרם 'הדור הזקוף', המביא את סיפורם ההיסטורי והאישי של המיעוט הערבי בישראל, דני רבינוביץ' וח'אולה אבו בקר מציינים כי 'רבים מבני הדור הראשון לנכבה', בין שנכפה עליהם לחיות כפליטים מחוץ לישראל ובין שהם חיים בגבולותיה, ממשיכים לשאת בזהותם האישית את כתמי הלידה של מקומות הולדתם. קהילות

9 על מרכיבי הזהות של החברה הערבית בישראל עמד הסוציולוג מ' חוג'אראת במאמרו: 'מרכיבי הזהות הקולקטיבית של בני המיעוט הערבי בישראל' (26.2.2006), באתר 'מאמרים: רשת הפצת מאמרים מקצועיים לשימוש חפשי': <http://www.articles.co.il/author/560>

ומשפחות ואנשים מציגים עצמם בשמות משפחה שנושאים את שמות הכפרים והרוסים שבהם נולדו ומהם גורשו: דאמוני, מי'עארי, מג'דלאווי, עכאווי.¹⁰ ד. המרכיב האזרחי-ישראלי, הכולל את תחושת ההשתייכות של בני המיעוט הערבי מבחינה חוקית למדינת ישראל – כגון בכינוי המטונימי דכטר, שניתן על שמו של השר לביטחון פנים לשעבר אבי דיכטר, לזה שהתגייס למשטרה הישראלית, והכינוי מקורות, שניתן לאישה שבילדותה הטילה את מימיה בכיתה, ושאווח בתוכו את שמה של חברת המים הלאומית.

נוסף על היותם ביטויים של ארבעת מרכיבי הזהות הקבוצתית האלה, כינויים בקרב ערביי ישראל משקפים גם מרכיבים מקומיים: הזהות החמולתית (כגון בכינוי אבו אלחמולה, שהוענק לצעיר שהצליח לפרנס את כל משפחתו בצוק העתים); הזהות המקומית המתבססת על המקור העירוני או הכפרי של בני המשפחה (הכינוי סאלח אלמסרי, סאלח המצרי, לזה שהשתמש בדיאלקט המצרי למרות היותו לא מקובל בחברה הכפרית שהוא חי בה); הזהות המשפחתית (אבו חסן, והכוונה היא דווקא לבנו של חסן); הזהות המעמדית (הכינויים אלמוח/תאר ואלזעים, המנהיג והשליט, שניתנו לבעלי מכוניות, בתקופה שכלי רכב היה מוצרך נדיר), והזהות המקצועית (אבו גלידה למוכר גלידה או אבו אלבנדורה למוכר עגבניות). כלל הכינויים משקפים הצגה ורבולט של הזהות הקולקטיבית ואת נקודות הציון ההיסטוריות הדומיננטיות בחייהם של ערביי ישראל.

כינוי עברי המתבסס על שם ערבי

מחקר זה מעלה מגבש כינויים רחב היקף המסמן את היחסים המדרגיים במערכת הדו-קיום הלשוני (עברית וערבית) שבה מתנהלים אורחות חייהם של ערביי ישראל. הניכור בין התרבות הפלסטינית הישראלית והתרבות היהודית הישראלית לא מנע מהעברית להיות השפה הדומיננטית בתהליך המודרניזציה של החברה הפלסטינית בישראל. לגבי חברה זו השליטה בעברית היא אמצעי להשגת רמה כלכלית, חינוכית ותרבותית הדומה לזו של החברה היהודית.¹¹ מחקרים סוציולinguistic מלמדים כי השפה העברית הפכה לשפה הדומיננטית לא רק בתור עברית אינסטרומנטלית, במונחיו של דוד גרוסמן,¹² אלא בחינה של הנוף הלשוני מעידה כי ביישובים ערביים בישראל ישנה נוכחות מקיפה של העברית בשילוט המקומי, ובה

10 ד' רבינוביץ' וח' אבו בקר, הדור הזקוף, ירושלים 2002, עמ' 36.

11 M. H. Amara, *Politics and Sociolinguistic Reflexes: Palestinian Border Villages* (Studies in Bilingualism 19), Amsterdam 1999, pp. 205–215

12 ד' גרוסמן, נוכחים נפקדים, תל אביב תשנ"ב.

גם השילוט המסחרי המוצב על בתי עסק מקומיים.¹³ אמנם השפה הערבית היא בעלת מעמד משפטי של שפה רשמית אך כל עוד שפת הבירוקרטיה והשלטונות, שפת ההשכלה הגבוהה והתקשורת האלקטרונית הציבורית בישראל ושפת רוב רובו של שוק התעסוקה הוא עברית, תהיה נוכחותה של העברית במרחב הציבורי של ערביי ישראל שלטת והיא תזכה ליוקרה ולהערכה רבות מאשר שפותיהם של מיעוטים, שהנגישות שלהם למשאבי המדינה מוגבלת או לא קיימת.¹⁴

שימוש בשפתו של האחר (החזק או השולט) בתור אסטרטגיה קיומית והישרדותית משתקף גם בפתגם הערבי הקלסי: 'מן עריף לגת קום־אמן שההם' (=היודע שפת־עם, מוגן משרירות לבם), ומשמעותו: למד את שפתם של האחרים – והם לא ירעו לך ובמהופך: מי שאינו יודע שפת בני עם אחר או בני עדה אחרת שאיתם הוא בא במגע, מובטח לו כי אלה יציקו וירעו לו.¹⁵ הסופר הפלסטיני עטאללה מנצור, שפרסם מיצירותיו גם בשפה העברית, טוען שאף שהערבים בישראל הפכו ברובם לדו־לשוניים, אין בכך כדי לגרוע מזהותם הלאומית הערבית; תהליך זה מדגיש את אופיה הדו־לאומי והדו־תרבותי של ישראל, דבר שהאוכלוסייה היהודית מתנגדת לו.¹⁶

הכינויים הפרטיים בעברית שניתנו לערביי ישראל מבטאים מחד גיסא את אימוצה של הלשון העברית, ומאידך גיסא את הלעג כלפי מי שמבכרים את העברית ואת התרבות הישראלית על הערבית ועל תרבותה; כך למשל בכינוי גדי, שניתן לבעל השם ע'אזי, לאדם שביקש להתערות בחברת תושבי הארץ היהודים ואימץ לעצמו שם עברי הדומה בצליליו לשמו שלו. האות ע'ין (ع) אינה קיימת במכלול העיצורים של השפה העברית, וייתכן כי ע'אזי אימץ שם זה משום שנכנע למבטא הישראלי, כיוון שכך נהגו דוברי העברית להגות את שמו – לזהות את הע'ין כגימל ולהחליף בין העיצורים בעת ההגייה;¹⁷ האות גימ"ל (בהגייה העברית

13 E. Ben Rafael et al. (eds.), *Linguistic Landscape and Multiculturalism: A Jewish-Arab Comparative Study* (Research Report Series 17), Tel-Aviv 2004, pp. 24–33

14 I. Saban and M. H. Amara, 'The Status of Arabic in Israel: Reflections on the Power of Law to Produce Social Change', *Israel Law Review* 36, 2 (2002), pp. 5–39

15 לפרשנותו של הפתגם ראו: א' בן שחר, מהפולקלור הערבי: ספורים ומשלים, אגדות ופתגמים מחיי שכנינו הערבים, נצרת 1976, עמ' 102.

16 דבריו של מנצור מובאים במחקרו של מחמוד כאל, התרבות הישראלית בעיניים ערביות: בין סטריאוטיפיזציה לנורמליזציה (סדרת מחקר 21), תל אביב 2006, עמ' 51.

17 הסוציולוגית ד"ר ח'אולה אבו בקר החליטה לשנות את שם משפחתה המקורי אבו בכר כיוון שעובדי המנהל והסגל האקדמי באוניברסיטה מבטאים את סיומת שם משפחתה בכר בבי"ת קמוצה וכ"ף קמוצה ורפיה, כהגיית השם היהודי. היא החליטה לשנות את הכתיב העברי של שם משפחתה והפכה לאבו בקר, ובכך מנעה את 'עברות' שמה. על כך ראו בסקירת סיפורה האישי בספרה המשותף עם דני רבינוביץ (לעיל הערה 10), עמ' 164.

המודרנית, או המצרית, כמו האות G) מחליפה תכופות את ה'ע'ין, לא רק בעברית, למשל: בורע'ול – בורגול, תע'ריד – תגריד, באקה אל'ערביה – באקה אלגרביה, ע'זה – Gaza, בע'דאד – בגדאד ועוד. דורים רבים מתלבטים אם להעניק לילדיהם שמות המכילים את העיצור ע'ין, כגון השם ע'אדי, כיוון שבתעתיק בעברית נשמט הגרש ופעמים רבות השם משתנה. מגבש הכינויים בשפה העברית שיובא להלן מלמד על אימוץ תפיסת עולמו של הכובש ועל הכניעה להיות שפתו השפה ה'שלטת', על הפנמתה ועל הפיכתה לחלק מהלשון החברתית (בשונה מן הלשון המשמשת לצרכים פרקטיים) של המיעוט הכבוש, תופעה שעליה עומד אלבר ממי.¹⁸ תופעה זו מחדדת את ההבחנה באשר להגמוניה הלשונית של העברית כפי שהיא מתקיימת בשוק הלשוני בישראל.¹⁹ יצוין כי בקרב ערביי ישראל ניתנים לעתים שמות עבריים לילודים, כגון: ישראל, בגין, שרון ואחרים.²⁰

מנהג רווח בקרב ערביי ישראל הוא אימוץ כינוי עברי לצורכי חיזור אחר נשים יהודיות או לצרכים מקצועיים במגעים עם קהל יהודי. כך, למשל נהג מונית ערבי אימץ לעצמו את השם סמי, המקובל בחברה הערבית ובחברה היהודית כאחת, על מנת ששמו הערבי לא יכשילו עת נכנס יהודי למוניתו. הבחירה בכינוי עברי נובעת גם מהפנמת עמדת הדיכוי, חוסר הביטחון של מי שמודר מעצם השתייכותו לקבוצת מיעוט מסוימת ומן הרצון להתחבב על החברה הישראלית. חבריו של בעל כינוי זה מכנים אותו בעוקצנות בכינוי שבחר לעצמו. כך גם במקרה של תושב ערבי ושמו סולימאן קייס שכינה עצמו שלמה כץ בבואו לפגוש נשים יהודיות. וכך גם עבדאללה שהפך לעובדיה במקום עבודתו.²¹ בכינויים אלה משתקפת העלמתם של סממני הערביות הנובעת מן המפגש המתוח עם הרוב היהודי. הכינויים מבליעים את התוויות השליליות המיוחסות לערבים ואת האימוץ המפורש של מרכיבי הזהות העברית. הכינוי העברי המוזק שם ערבי מעיד על הזהות המורכבת והחצויה של ערביי ישראל, גם אם מתוך הכרח המציאות, על ההזדהות עם הרוב היהודי ועל אימוץ נקודת המבט האוריינטליסטית הישראלית המאפיינת את היחס כלפי השפה הערבית וכלפי הערבים. הכינוי מוחמד (mukhammad) ניתן לבעל השם מחמד (mkhammad) בערבית המדוברת, שהיה מציג את עצמו בדרך שבה נהגו דוברי העברית להגות את שמו, מוחמד, המקובל בערבית הספרותית,

18 א' ממי, דיוקן הנכבש ולפני כן דיוקן הכובש, א' להב (מתרגם), ירושלים, 2005, עמ' 110.

19 במושגי של פייר בורדייה, שאלות בסוציולוגיה, א' להב (מתרגם), תל אביב, 2005, עמ' 121–134 (בפרק העוסק בשוק הלשוני).

20 ראו למשל הכותרת באתר החדשות הישראלי walla מן ה-10 באפריל 2010, המדווחת על פענוח רצח בגין אל קדאסה: <http://news.walla.co.il/?w=/10/1662428>

21 בנובלה 'הפרדס', העוקבת אחר יחסיהם של בני משפחה אחת מאז ראשית המאה העשרים ועד מלחמת סיני, מעצב בנימין תמוז את דמותו של אחד האחים, שאמו משרתת ערבייה ואביו יהודי, כדמות כפולה זהות ושם: עבדאללה 'עובדיה'. ראו: ב' תמוז, הפרדס, תל אביב תשל"ב.

והביקורת בכינוי מופנית כלפי זה שבכך נכנע למבטאה של התרבות העברית וביטל בפניה את הלהג הערבי. יודגש כי יש מבעלי השם מוחמד הנוהגים להציג עצמם בפני היהודים בשם הערבי חמודי, בשל קרבת השם למורפולוגיה העברית ובשל המטען הקונוטטיבי החיובי הנלווה לשם. אם כן, דגם כינויים זה, המעקף את שמו ומבטאו של הערבי, מדגיש את המוכפפות לשליטת ההגמוניה ומשקף את היות מעמד חברתי ופוליטי זה בעל קול מוחלש או היסטוריה מחוקה – היסטוריה המשתקפת בשמות העוברים מאב לבן.

'ייהוד' מכונים באמצעות כינויים עבריים

הכינוי המטונימי משה דיין ניתן לאב, ערבי ישראלי איש מפא"י שקרא לבנו בשם הפרטי משה דיין, משום הערצתו והתהדרותו בהיכרות עם שר הביטחון במלחמת ששת הימים. סטראוטיפ 'הערבי הטוב'²² התומך במאבק היהודי ואף מעריץ אותו מוקצן בכינוי זה ומדגיש את תפיסתו העצמית של המכונה כחלק מן הקולקטיב היהודי-ציוני. אי-ההלימה בין הדמות היהודית, הציונית, הלוחמת נגד מדינות ערב לבין היותו של המכונה ערבי יוצרת את האפקט ההומוריסטי. אי-ההלימה נובע מכך שהמכונה מייצג הקצנה של סטראוטיפ 'הערבי הטוב' ומזדהה זהות מוחלטת וסימביוטית עם הערכים והאידאולוגיה של הקבוצה האתנית ההגמונית שבה הוא נתון. אך יש פה גם הלימה: כאשר סטראוטיפ 'הערבי הטוב' הופך לקריקטורה, במקרה זה קריקטורה מילולית המגולמת בכינוי, ההבניה המלאכותית שלו נחשפת והמסר הופך לחתרני.²³ הכינוי הוא חתרני כיוון שהוא מעלה על פני השטח את מבני העומק המגולמים בדמות 'הערבי הטוב', המסמנים את האילוף הכפוי להפגמת התרבות היהודית וכללי החברה היהודית-ישראלית, אשר מקודד בכינוי באופן סמוי. בטקסטים אחרים ה'ערבי הטוב' הוא נתון, חלק מן הסדר החברתי ה'טבעי', ואילו ההקצנה המצויה בכינוי מחדדת את האבסורד הטמון בציפייה להזדהותו בפועל עם המפעל הציוני. מעניין לציין כי המצביא והמדינאי משה דיין אימץ לעצמו את הכינוי אבו מוסא כאשר בא בחברת תושבים ערביים בישראל.

מגמה ששלטה בעיצובם הסטראוטיפי הקומי של ערבים הייתה בייהודם, ובכך הופחתה תחושת האיום; כך למשל דמותו הטלוויזיונית של האשם תמיד (1986), שגולמה על ידי יאיר ניצני, או דמותו של עוזר הבית בסיטקום 'קרובים קרובים' (1984). דמותו האוטוביוגרפית של

²² בשנים האחרונות נפוץ גם כינוי הטיפוס 'ערבי מחמד' לציין ערבי ישראלי המקובל והאהוד על הציבור היהודי, והוא נאמר באירוניה הנוגעת למעמד כלל הערבים הישראליים.

²³ ראו בהקשר זה את ניתוחה של לימור שיפמן לדמותו הטלוויזיונית המוקצנת של 'האשם תמיד' בספרה: הערס, הפרחה והאמא הפולנייה: שסעים חברתיים והומור טלוויזיוני בישראל, ירושלים תשמ"ח, עמ' 89–90.

הסופר סיד קשוע כפי שהיא מצטיירת ברשימותיו בעיתון 'הארץ' מסמנת גם היא את ההפנמה של סטראוטיפ 'הערבי הטוב' בד בבד עם ביקורת חדה כלפי החברה היהודית בישראל הכופה עליו משטור של הזדהות עם דמות זו. גם בכינוי משה דיין, היהודי (שר הביטחון משה דיין) מכיל את הערבי (המכונה) וכאילו משתלט עליו, וכאן כמו בכינוי דכטר, מוצבת כלפי המכונים וכלפי החברה הערבית מראה מוקצנת לתהליך הישראליוציה. ההכלה עד למחיקת השם ועמו מחיקת הזהות הראשונית-הטבעית-הערבית משתקפת גם בכינוי גולדה, שהוענק לאישה שנהגה להתהלך בשנות השבעים ללא כיסוי הראש המקושט (המגדיל בערבית) ונהגה לשבת בדיוואן, חדר האורחים שבו התכנסו אנשי היישוב, ולדון בנושאים פוליטיים וחברתיים. החריגה מהפרפורמטיביות המיוחסת לאישה הערבית וייחוס תכונות חוצות גבולות מגדריים, בדומה לדמותה של ראש ממשלת ישראל גולדה מאיר, העניקו לה את הכינוי.²⁴ השימוש בעברית בכינוי זה המסמן את אשכול הסטראוטיפים הגבריים המיוצגים באמצעות מרכיבי דמותה של גולדה: כוח, מעמד ופוליטיקה, מעיד כי מכונה זו מצויה מחוץ למעגל האישה הערבייה הטיפוסית ומסמן אותה כמי ששייכת למרחב אחר, למרחב האישה הערבייה.²⁵ ראוי לציין כי גם בקרב נשים עבריות גולדה הייתה יוצאת דופן באותן השנים, והיחוד בשימוש בכינוי זה הוא ההודקקות לדמות עברית לדוגמה, ולא דווקא לדמות 'גברית' או לסטראוטיפ הגברי.

מחיקת הזהות עד להזדהות עם המדרג הגבוה של התרבות היהודית משתקפת בכינוי עגנון, שהוענק למורה שהיצירה הספרותית הראשונה שבחר ללמד בכיתתו בשיעורי העברית הייתה סיפורו של עגנון 'מעשה העז'. הויהו של המורה עם השפה העברית הוביל לכך שתלמידיו המירו את המסמן עברית במסמן עגנון במערכת השעות. סיפור זה של עגנון הוא עיבוד למעשייה עממית, העוסקת בעז שמצאה מערה המאפשרת קפיצת הדרך מפולין לארץ-ישראל. הכינוי לא מעיד רק על מיוזג תרבותי אפוא אלא על כפיית החינוך הציוני על הציבור הערבי.²⁶ אם כך, הכינויים המטונימיים גולדה, משה דיין, דכטר או עגנון מסמנים מחד גיסא את החלקים המשותפים במאגר התרבותי ואת ההזדהות עם גיבורי תרבות של החברה היהודית, וכן

24 הגדרה זו מייחסת למושג זהות מילוי תפקיד המתבטא בביצוע חזר של דפוס פעולה הנושא משמעות חברתית מקובלת (כגון מריחת שפתן, או השאלה: 'האם אתה אוהב אותי?'); מתוקף הביצוע החוזר מקבל המבצע את זהותו ('אישה', למשל). J. Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, New York 1990. על דפוסי כינויים המוענקים לנשים החורגות מן הפרפורמטיביות המיוחסת לאישה ראו: נ' פינטור-אבקסיס, "זה זה חזר" והאירופית: הבדלים מגדריים בשימוש בכינויים בקרב יהודי טיטאן, מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי כו (2008), עמ' 87–110.

25 דמותה של האישה העבריה תוארה על ידי סופרים ערבים במאה העשרים ביתר נועזות מאשר דמות האישה הערבייה. ראו: ע' אלעד-בוסקילה, האור הקלוש, תל אביב 2005, עמ' 57.

26 רק בשנת 1995 הוצא סיפורו של עגנון 'מעשה העז' מתכנית הלימודים בבתי ספר ערביים בישראל.

את האוצר הלשוני והספרותי היהודי המשותף המונחל לשני העמים. אך מאידך גיסא, בשל היותם כינויים מטונימיים הממירים שם אחד בשם אחר בגלל קשר כלשהו של מגע ביניהם, הם חושפים את החקיינות ואת פני המסכה שהלביש על עצמו הערבי בנוטלו את זהותו של היהודי או בהיותו מזוהה (אך לא דווקא מזדהה) עמה. מכונים אלה מסומנים כמי שהפנימו את הפוליטיקה והתרבות היהודית-ישראלית בבחינת: 'בתוך עמם אני חי' וכמי שזהותם נבלעה או התערבבה באחר.

כינויים אלה הם גם כינויים אירוניים, היפוכה של האמת. האירוניה נתפסת כמבע עקיף, אך גם באירוניה ישנו הדבר עצמו והביקורת המופנית כלפיו, כלומר גם הזהוי וההזדהות עם גיבורי התרבות והפוליטיקה הישראליים אך גם האבסורד שבזהויו של ערבי עם מנהיגי העם היהודי הלוחמים נגד מדינות ערב, כמשה דיין, גולדה או דכטר, ועם אישים המזוהים עם ערכי הציונות ותרבותה כעגנון. רובד משמעות זה יוצר את האפקט ההומוריסטי בכינוי הנחשף גם אם האטימולוגיה לכינוי אינה ידועה. עצם הזהוי של גיבורי ישראל עם דמויות ערביות יוצר אי הלימה, במונחיו של ארתור קוסטלר²⁷ וכפועל יוצא את ההומור. בהתנהגויות קיצוניות החושפות את שורשיה המבעבעים של החברה הכינוי אינו הומוריסטי בלבד אלא נושא משמעותיות אירוניות על מנת לסמן לקולקטיב הנחשף אל הכינוי, כי הוא נתקל בעולם הזוי שבו התנהגויות היוצרות. מחקריו של הבלשן הרברט קולסטון מוכיחים כי השימוש באירוניה מחריף את הביקורת.²⁸ הקצנה כזו של התנהגות חברתית דורשת לא רק כינוי הומוריסטי אלא כינוי אירוני שהוא פוגעני יותר מכל אמירה ביקורתית המקבילה לה. הכינויים העבריים הנושאים מאפיינים אירוניים עושים דבר דומה למה שעושה סייד קשוע בספריו: הוא מציע בכתביתו לראות את החברה הערבית באופן אירוני-גרוטסקי על מנת לערער את הדמוניזציה שלה בתודעה הישראלית-יהודית כ'סרטן בגוף המדינה' או כ'איום דמוגרפי' ו'סכנה קיומית'.²⁹

כינויים, בתור שפת שמות בלתי רשמית, מאפשרים לחברה לסמן תהליכים סמויים המתרחשים בה באמצעות טכניקות הרמזה, כיסוי וגילוי, חשיפה והסתרה. הלל כהן, החוקר את שיתופי הפעולה הפלסטיניים עם התנועה הציונית, מציין כי מעשיהם של משתפי הפעולה הפלסטינים משקפים הבנה מסוימת של המציאות באותה התקופה, ולפיה הציונות היא הכוח החזק, המודרני, המערבי. היחסים עם התנועה הציונית שיקפו שאיפה לדו-קיום ואפילו

27 A. Koestler, *The Act of Creation*, New York 1964, p. 32

28 למשל: H. L. Colston, 'Salting a Wound or Sugaring a Pill: The Pragmatic Functions of Ironic Criticism', *Discourse Processes* 23 (1997), pp. 25-45

29 על כך עמד יוחאי אופנהיימר בספרו מעבר לגדר: ייצוג הערבים בספרות העברית והישראלית, 1905-2006, תל אביב תשס"ח, עמ' 338.

לשויון, ותפיסת המפעילים הייתה כמובן שונה ומכוונת לניצול לצורכיהם.³⁰ כינויים שניתנו למי שנחשבו משתפי פעולה חושפים את תבניות המודע והתת-מודע באשר לסוגיה רגיש זו. כך למשל אחד מנכבדי יישוב בצפון הארץ ששמו היה שיח' סלים כונה חאג' מוטי (משמעות המילה חאג' בערבית היא עולה לרגל) בהתבסס על שמו העברי של מפעילו היהודי. דבר הגעתו לכפר של המפעיל דווח בתמימות מפי אחד הילדים, שבמקום לספר כי אבו-דאוד הגיע הוא גילה כי חאג' מוטי הגיע, ובכך חשף את שמו העברי של המפעיל. כך גם הכינוי עמי ישראל (דוד ישראל) ניתן לנושא השם מוסטפא, על שם מפעילו היהודי, ישראל. בנו של מוסטפא מיהר לקרוא לאב היושב עם חבריו, עת הגיע נציג שירותי הביטחון ביישוב, ודיווח לאביו כי עמי ישראל הגיע; חבריו של האב היו, אם כן, אלה שטבעו את כינויו. המכונים נכלאו בכינויים אלה עם מפעיליהם, והכינוי חושף לא רק את שיתוף הפעולה של המכונה עם שירותי הביטחון אלא את עובדת קיומו של שיתוף פעולה בכלל ואת ההעברה של מידע פנימי, ומסמן את החתירה של המכונים תחת נורמת החברה שלה הם שייכים. עם זאת כינויים גלויים המשמשים בפי כול, וגם בפניו של מכונה, יש בהם מידה לא מבוטלת של סליחה וקבלה של הערך שהם חושפים. גם במקרים אלה היהודי מכיל את הערבי ומשתלט על זהותו. גלילת האטימולוגיה של הכינוי חושפת כי בשני המקרים למפעילים היו כינויים ערביים, שהמירו את שמותיהם על מנת שלא יחשפו: אבו דאוד למוטי ואחמד לישראל, אך ילדי הכפר, שכדרכם של ילדים צועקים כי המלך הוא עירום, חשפו את זהותם של המפעילים. כינוייהם העבריים של משתפי הפעולה הונצחו ולעתים גם הועברו לבני משפחותיהם לדורותיהם, אך כינוייהם הערביים של היהודים, אבו דאוד ואחמד, התפוגגו; כאן הערבי לא יכול היה להכיל את היהודי ולהשתלט עליו.

תודעה גזעית במגוון צבעי העור

הכינוי העברי השחור הוענק לפועל בניין ערבי בישראל שחבריו הערבים זיהו את צבע עורו עם הכהה בפלטת צבעי העור של החברה הערבית. הם העדיפו לכנותו השחור בעברית, ולא אל אסווד בערבית, ובכך סימנו למעסיקיהם היהודים כי הם לא מזדהים עם זהותו השחורה. מנגנון ההנכרה וההזרה של המכונה שצבע עורו שחור בולט לא רק בשל סימונו בכינוי, הרומז על סטייתו מגוף התקן של הצבע, אלא גם באמצעות סימונו בשפה העברית וכינון זהותו החברתית כלא-ערבי.

צבע עור הוא אחד המסמנים השכיחים והמוכרים ביותר של ההגזעה הביולוגית. בחברות רבות יש התייחסות מהותנית לצבע ולתכונות המיוחסות לו. זהותם של הערבים מנקודת מבטם

30 ה' כהן, צבא הצללים: משתפי"ם פלסטינים בשירות הציונות 1917–1948: מודיעין, מדיניות, התיישבות, התנקשויות, ירושלים תשס"ד.

של הספרדים-ההיספנים היא של השחור-המורי. הספרדים לא מכנים את הערבי בשם מוסלמי אלא moro, כינוי המבוסס על צבע, ובכך מסמנים את עצמם במיקום גבוה ביחס למורי במדרג הגזעים. פרנץ פנון מתאר את תופעת Le préjugé de couleur, שהיא דעה קדומה גזעית המקושרת לצבע, המכפיפה את האדם השחור לחזונו וממזערת אותו לצבע עורו.³¹ מחקרים שנעשו על החברה הישראלית מוכיחים שקיימת אבחנה דיכוטומית-מדרגית, בין צבע עור של מזרחים לבין צבע עור של אשכנזים. השחור מצוי בתחתית המדרג החברתי.³² החברה הערבית, כמו החברה היהודית בישראל, מוכפפת ומכפיפה את המכונה למשטור חברתי של צבע ושל זהות אתנית ומאמצת את ההבניות התרבותיות היהודיות של המסמנים הנראים של הטבע המשותקים בצבע העור; סימונו של המכונה בכינוי זה מעיד עליי כי הוא לא 'עבר' לעמדת עליונות במדרג הגזעים אלא נותר בעמדת הנחיתות שלא הסתגלה למעמד השליט ולא נכללת בעמדת הכוח, ולמעשה מסמנת את העובדה שערביי ישראל אימצו את פרקטיקת ההגזעה על פי הצבע.³³

הסוציולוגית הונידה גאנס קובעת כי לערבים בישראל מוצעות אפשרויות להתקדמות אינדיבידואלית בסולם החברתי. ההלבנה הופכת אמצעי ממשי למעבר, להתקבלות על ידי החברה הדומיננטית. כחות ושחור נעשים מסמנים של פיגור תרבותי ושל טרור לאומי, והשאפיפה היא למחוק או לרכך אותם. היכולת לתמרן בתוך מנגד רחב של צבעים וזהויות נובעת בין השאר מן העובדה, שהחברה הערבית נתפסת כמי שאינם שחורים דיים ואינם לבנים דיים, אלא הם חצי לבנים וחצי שחורים.³⁴ גאנס מסמנת את תהליך נסיגת הלאומיות בקרב ערביי ישראל, את התפוגגות החלום הלאומי הפלסטיני ואת העמקת תהליך

31 פ' פנון, עור שחור, מסכות לבנות, ת' קפלנסקי (מתרגמת), תל אביב תשס"ה, עמ' 89. תרגומה לעברית של תופעת Le préjugé de couleur הוא 'סכמה אפידרמית-גזעית', תרגום שחסר בו ממד הצבע.

32 ראו: ע' פרנקל, 'שחור זה יפה? צבע העור של נשים מזרחיות כאתר חוויתי וזהותי', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ו.

33 תודעה גזעית על פי צבע דומיננטית מאוד למשל בקרב ילידי אתיופיה, המסמנים את המדרג החברתי של בני העדה על פי גוני הצבע שלהם. מדרג הגוונים נע בין אדום לשחור, כאשר האדומים עמדו גבוה יותר בסולם החברתי ונחשבו לנעלים על השחורים, ויש בו חלוקה נוספת הנוגעת למי שצבע עורם 'חום למחצה' (t'eyem) או חום. במדרג גזעי זה משולבת מערכת העבדות, אשר שרדה באתיופיה על אף הוצאתה אל מחוץ לחוק, ושבמסגרתה שלטו יהודי אתיופיה ושכניהם הנוצרים והמוסלמים על עבדים 'שחורים', שחיו עמם בהכנעה אינטימית. על כך ראו במאמרה של הגר סלמון, 'גלגולה של תודעה גזעית: מאתיופיה לארץ המובטחת', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי יט-כ (1998), עמ' 132.

34 ה' גאנס, 'מזר צבעו של הערבי?', י' שנהב ו' יונה (עורכים), גזענות בישראל, ירושלים ותל אביב תשס"ח, עמ' 86.

הישראליות. הערביות הכהה הופכת למטרד הממלכד את הערבי בזהותו המוגזעת. להבדיל מהפלסטיני השחרחר (אסמר), אשר ראה בשחרחרותו את תעודת הילדות שלו, חלק מהותי מזהותו,³⁵ הערבי במעמד האמביוולנטי נע בין מסכות השחור והלובן על פי הנסיבות. הבחירה בשחור היא בחירה של הלית ברירה, כפי שהיא משתקפת גם בפתגם הערבי: 'אסמר ונג'ש ולא אביד ודפש' (=גבר) שחרחר (שווף) נחמד, ולא [גבר] לבן שחצן או אלים). זהו פתגם שהקשרי השימוש שלו הם בסיטואציות של בחירת חתן, והוא מסמן את העובדה שרק האלימות חמורה מן השחור.

בסמנם את המכונה כשחור עוטים על עצמם המכנים מסכת לובן (ומסתכנים בהתחזות). זהו חלק מהתשוקה המקננת בלבו של הנשלט, שהפנים את הדיכוי בידי התרבות השלטת, להידמות לשולט ולהשיל מעליו את סימני הנחיתות שהצמידה לו אותה התרבות. שחרותו של הערבי אינה רק עור כזה, אלא מכלול של מסמנים לאומיים, חברתיים ותרבותיים שהוגזעו. המעבר לחברה הישראלית יכול להתבצע רק כאשר הערבי מצליח להסיר מעליו את מסמני השחור (בחברה ערבית שמבקשת להיטמע בזו הישראלית ולהתחבב על מנהלי עבודה קל וחומר שירצו שלא להזהות עם זהותו של הערבי השחור). בהטבעת הכינוי ובשימוש היום-יומי בו משתקפת החברה הערבית את המדרג הגזעי ומסייעת בקיבועו, והכינוי מנציח את היותם של הערבים הישראלים מוכלים ומודרים בעת ובעונה אחת.

הכינוי סאלים אל יהודי ניתן לתושב סכנין על שום יופיו; על פי פרשנותם של המידענים, המביאה את נקודת מבטם על התופעה הנחקרת, היהודים נחשבים ליפי תואר ועל כן זיהו את פניו המצודדים והבהירים עם פנים יהודיים. ההלבנה מייצגת את אופציית ההתאזרחות של הערבים בישראל. סימון היהודי כיפה, לבן, חיובי ועליון והערבי כשחור (או כהה), שלילי ונחות הם, אם כן, בגדר הבניה תרבותית.³⁶ האנתרופולוג חיים חזן מציע הנחת יסוד שלפיה התרבות היא זו שמעצבת לעצמה גוף מדומיין של החברה (וניתן להעתיק זאת גם לתחום הפנים), ובאמצעות דימוי גוף זה היא חושבת על עצמה ועל האחר, על הזר והמוכר, על הראוי והפסול. מתוך הגדרת העצמי נובע היחס לאחר.³⁷ נראה כי גם בתחום תפיסת היופי, האידאל האסתטי נתפס כדמות היהודית, העליונה במדרג החברתי. מעניין לציין כי הספרות עושה שימוש

³⁵ ראו למשל בסיפורו של תופיק פ'אד' 'הכלב סמור' (משמעו של המסמן סמור הוא כהה עור). כלב שחור פרווה זה מצווג בייצוג מטונימי לפלסטינים השבים למקום הולדתם. השוו תרגומיהם של שמעון בלס ומשה חכם: ת' פ'אד', הכלב סמור (ש' בלס [עורך ומתרגם], סיפורים פלשתיניים [תל אביב תש"ל], עמ' 112–119).

³⁶ על הבניה תרבותית בהקשר לגזענות וסימון צבע עור, הקיימת גם בשיח הביולוגי והאנתרופולוגי, ראו: י' שנהב וי' יונה, 'מבוא: גזענות מהי?', גזענות בישראל (לעיל הערה 34), עמ' 15.

³⁷ ח' חזן, השיח האנתרופולוגי (ספרית אוניברסיטה משודרת), תל אביב תשנ"ג, פרק ב: 'הזר והמוכר', עמ' 16–22.

באינסטינקטים שלנו כדי לסמל בדמות היפה את האידאה של הטוב, ובדמות המכוער את אידאת הרע.³⁸ תפיסת היהודי כיפה מול תפיסת הערבי כמכוער מגלמת בתוכה גם את תפיסת הטוב מול הרע והפנמת נקודת מבטו של השליט. חטיבת כינויים זו (ראו דוגמאות נוספות להלן) מדגימה, אולי אף יותר מן האחרות, את ייצוגו של הערבי, כפי שהוא מופיע גם בספרות העברית: ייצוג הערבי בספרות העברית מאופיין בכפילות המתבטאת בראייה בו הן לתרבות 'אחרת' הן בן אדם החורג ממסגרתו התרבותית־חברתית היסטורית.³⁹

ההלבנה הפכה לאמצעי למעבר אינדיבידואלי לקבוצה בעלת הפריבילגיות; כך עוצבה דמותו האמביוולנטית הלבנה־שחורה של השר ראלב מג'דלה במערכוני 'ארץ נהדרת' (2006). מצד אחד דמותו של מג'דלה הוצגה כראפר בלונדיני המשתמש בשפה האנגלית ומן הצד השני סומנה דמותו כמוזהה עם התרבות השחורה בארה"ב באמצעות השימוש באתנולוקט של השחורים בארה"ב, ובמחזות הגופניות הלוקחות מעולם מוסיקת ההיפ־הופ השחורה. השפה האנגלית והראפ האמריקני מרככים את אי־ההלימה בין הזהות הישראלית לזו הערבית. התרבות האמריקנית בתור תרבות־על הבולעת את זו הישראלית והערבית ניכרת גם בכינוי קרטור (ע"ש הנשיא לשעבר של ארה"ב), שניתן לתושב כפר בצפון הארץ שאופיין כנאה וכבלונדיני, מנומס ומטופח, ושאף היה תומך נלהב בתהליך השלום במחצית השנייה של שנות השבעים, עת נחתם הסכם השלום עם מצרים בתיווכו של הנשיא האמריקני ג'ימי קרטור.

מגוון צבעי העור ניכר גם בכינוי דאר אלבנדור (משפחת העגבנייה), שניתן לאדם שנולד בחיר עור ולחייו היו בצבע ורוד־אדום. עם יציאתו לאוויר העולם התפלאו הנשים וקראו: 'ברוך אתה אלוהים. ראו את צבע עורו הבהיר של התינוק, וראו את הלחיים שלו שהם בצבע אדום כמו בנדורה (עגבנייה)'. התינוק גדל וצבע לחייו לא השתנה. במרוצת הזמן החלו לקרוא לו בכינוי בנדור, וכינוי זה דבק בו ובצאצאיו עד היום.

כינויים המבוססים על משחקי מילים עבריים־ערביים

אחד האפיונים של הלשון המדוברת בפי האוכלוסייה הערבית בישראל הוא היווצרותה של ערבית בעלת אלמנטים עבריים.⁴⁰ רבים מבין בני החברה הערבית בישראל מבקרים את עצמם על שאין הם נאבקים בשעטנו הלשוני הנוצר והולך בקרבם, שאף כונה במסמן 'ערבאניה':

³⁸ מ' רוח־מדר, 'היחס למכוערים בתרבות הישראלית לאור מקורותיה: ספרות חז"ל מול סיפורי עם אירופיים', הגות, אמנות וספרות ביהדות כתובות: לימודים בינתחומיים ביהדות כתובות, ע' כהנוב (עורך), תל אביב תשס"ג, עמ' 114.

³⁹ ראו: אופנהיימר (לעיל הערה 29), עמ' 18.

⁴⁰ M. H. Amara and B. Spolsky, 'The Diffusion and Integration of Hebrew and English Lexical Items in the Spoken Arabic of an Israeli Village', *Anthropological Linguistics* 28, 1 (1986), pp. 43–54

ערברית. הם מכנים לגנאי את יציר הכלאיים הזה ואת העובדה שבני החברה חיים בתוך סביבה לשונית דומיננטית אחרת.

הכינויים העבריים הבאים נוגעים למשחקי מילים הומופוניים עבריים-ערביים: הכינוי אבולבד (abulabed) הוא כינוי המבוסס על ההגייה העברית של שמו של המכונה אבו אל עבד. משמעותו של השם הוא עבד האלוהים. בעל שם זה עבד תחת פיקוחו של מנהל עבודה יהודי בקרן הקיימת לישראל שהגה את שמו במבטא עברי אבולבד; חבריו (הערבים) לעבודה אימצו הגייה עברית זו וזיקן אותה במשמעות קונוטטיבית. בשפה העברית לאבד (labeled) הוא אדם שמסתתר מפני הרודף אחריו, וכיוון שהעבודה אפשרה הסתתרות בחורשות קק"ל הכינוי רמז כי המכונה מסתתר ומתבטל מעבודה. הכינוי הפך אפוא לקוד מוצפן, וההומור נוצר בשל משחק המבטאים בין הערבית לעברית, המאפשר רק לדוברי הערבית ליהנות מן המשמעויות הגלומות בו ולהערים על מעסיקיהם. הכינוי מכליל את קולו העברי של המנהל היהודי ומקבע את יחסי ההכפפה בין המנהל היהודי והעובד הערבי כזהותו של העובד הערבי.

הכינוי בלבאי (balabai) ניתן למנהל עבודה של קבוצת עובדים ערבים, שנהגו להתריע על הגעתו של מנהל העבודה בקראם 'בלבאי הגיע' (בעל הבית הגיע), בהגייה האשכנזית. אחד העובדים הסיק כי שמו של המנהל הוא בלבאי, וכך הפך לכינויו של הערבי. כינויים לא מועטים ניתנו לעובדים ערבים על שם שמותיהם הפרטיים של מעסיקיהם או פשוט על שום יהדותו של המעסיק. כך למשל הכינויים חיים, יהודה והיהודי. כינויים אלה מדגישים את כפיותם של העובדים הערבים למעסיקיהם היהודים ומצמצמים את זהותם לכדי שעבודם למנהל העבודה. הכינוי הבא לא ניתן בקרב ערביי ישראל אך הוא משקף את משחקי המילים והצלילים בין העברית והערבית. הכינוי ניתניהו (nitenyahu) ניתן על ידי עיתונאי מצרי לבנימין נתניהו בקדנציה הקודמת שלו בתפקיד ראש הממשלה עם קבלת ההחלטה על פתיחת מגירת הכותל בירושלים. משמעותו של הכינוי הערבי הוא בקירוב: 'אוי אנשים, האדם הזה מטונף'. מעניין לציין כי הכינוי לא נתקבל בכל העולם הערבי אלא רק במצרים.

*

לסיכום, מגבש הכינויים הניתנים בעברית חושף מעין עולם מקביל שבו מתקיימים החיים במערכת לשונית שונה (עברית מול ערבית) ובהווי חיים אחר (חיים מקצועיים וחיי חינוך). במערך הכינויים של ערביי ישראל לעברית יש תפקיד אידאולוגי כפול פנים: מן הצד האחד היא משקפת את התערות הערבים במרחב הישראלי, את ההסתגלות לתנאי החיים המשתנים ואת דומיננטיות השפה ההופכת למרכיב מהותי בזהות הפרטית והקולקטיבית של ערביי ישראל; אך מן הצד האחר העברית משמשת בפרקטיקת הכינויים גם בתפקידים אירוניים, לצורכי הנכרה והזרה. במעשה לולייני של הסתרה והרמזה משקפת שפת הכינויים בעברית את

שלא ניתן לומר בחברה בשפה הערבית. האפקט ההומוריסטי הבולט בכינויים העבריים מתבסס על האוקסימורון שבין זהות ערבית המגולמת בשמו של אדם לבין השפה העברית או הרכיבים העבריים שעליהם היא מושתתת. במונחיו של חנן חבר, בנתחו את השימוש בעברית שעושה הסופר הפלסטיני אנטון שמאס ביצירותיו, נוכל לומר כי הענקת כינויים עבריים למכונים ערבים מנסה להוציא את ה'יהודיות' מהלשון העברית וכך לבצע תהליך של 'דה־טוריאליוזציה' שילווה בתהליך של 'טוריאליוזציה' מחדש' של הלשון.⁴¹ ובהקבלה לדבריו של א"ב יהושע על השימוש בעברית ביצירות ספרותיות בידיהם של סופרים פלסטינים,⁴² ניתן לומר כי השימוש בכינויים עבריים לנושאי שם ערבי מערער את הבעלות על הטריטוריה הלשונית, את הזיהוי בין זהות לאומית לשיוכות לשונית, ותורם לערעור תחושת בלעדיות הבעלות היהודית על העברית. הכינויים העבריים ממחישים את החלל הספי הלשוני והתרבותי שבו עומדים ערביי ישראל, את המורכבות שבתוכה מוגדרת ומעוצבת זהותם ואת המגעים הבין־תרבותיים הבאים לידי ביטוי לא רק בספרות הנכתבת בידי סופרים עבריים וערביים אלא גם בתוצרי פולקלור המביעים את השימוש היום־יומי בכפילות הלשונית המקבעת את הזהות החצויה.

41 H. Hever, 'Hebrew in an Israeli Arab Hand: Six Miniatures on Anton Shammas's "Arabesques"', *Cultural Critique* 7 (1987), pp. 70–76

42 ניתוח דבריו מובא אצל אופנהיימר (לעיל הערה 29), עמ' 357.

נספח

הזמנות החתונה שבהן מופיעים כינויהם של המזמינים בווריאציות שונות (הכינויים מסומנים בעיגול):

אכוי איכווי (גהן) כינוי לזה שנהג לעשות כוסות רוח לעץ; הפעולה נקראת גם גידוך בערבית

שלויש שאוויש (דרגה לאיש משטרה בימי המנדט הבריטי). הכינוי עבר מדור לדור וניתן לבן משפחת המכונה; הכינוי מופיע על גבי ההזמנה לפני שם המשפחה

